

VU Research Portal

Minerva in de polder

Zeischka, S.

2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Zeischka, S. (2008). *Minerva in de polder: Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOOFDSTUK I. DE RIJNLANDSE RUIMTE

Inleiding

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste ontwikkelingen in de onderzoeksregio voorgesteld: zij vormen als het ware het decor waarbinnen de verdere bestudering van de casussen valt. Deze regionale ontwikkelingen zijn echter zo veelomvattend dat ze binnen een inleidend hoofdstuk slechts schematisch weergegeven kunnen worden. Bovendien wordt afgezien van 'voorgeschiedenis' die teruggrijpt naar evoluties uit de middeleeuwen. Slechts voor de landschappelijke ontwikkelingen, het ontstaan van een regionaal afwateringsstelsel in het gebied, en de wording van het hoogheemraadschap van Rijnland zelf, wordt dit wel gedaan omdat ze fundamenteel zijn voor de verdere waterstaatkundige geschiedenis van dit gebied. Op deze thema's na, ligt de klemtoon zonder meer op de periode 1500-1850 en de veelheid aan evoluties die dit gebied eigen zijn. Deze worden vanuit drie standpunten belicht. In de eerste plaats wordt het stedelijke karakter van de regio beschreven. Welke betekenis hadden de steden voor de ontwikkeling van Rijnland? Hoe lagen de interstedelijke verhoudingen en hoe weerspiegelden deze zich op het economische, het politieke en het culturele vlak? Vervolgens komen de belangrijkste sociaal-economische trends op het Rijnlandse platteland aan bod. In vogelvlucht worden demografische verhoudingen, de belangrijkste werkgelegenheidssectoren en economische activiteiten doorgelicht. Tot slot wordt ingegaan op de ontwikkeling van het regionale uitwateringsstelsel na 1550: welke veranderingen traden op in de Rijnlandse waterhuishouding?

1. Landschappelijke ontwikkeling, ontstaan van een regionaal afwateringsstelsel en van het hoogheemraadschap van Rijnland tot circa 1550

De vorming van een regionaal afwateringsstelsel, zoals zich dat in het latere Rijnland heeft voorgedaan, kan slechts begrepen worden vanuit de interactie tussen de geologische gesteldheid van het gebied en de gevolgen van menselijke bewoning en bewerking ervan. Sinds het holoceen trad veenvorming op waardoor een groot gedeelte van de laaggelegen gebieden langs de Noordzeekusten met een dik veenpakket bedekt werden. Zolang deze natuurlijke staat ongewijzigd bleef, kon het veen groeien tot enkele meters boven de zeespiegel.¹ In een dergelijke omgeving werd het overtollige water afgevoerd via natuurlijk ontstane veenplassen en veenriviertjes. In het westen van Nederland waren twee gebieden waar deze veenvorming niet mogelijk was of waar dit door andere geologische processen een halt werd toegeroepen: duinvorming aan de kusten enerzijds en kleiafzettingen op rivieroeveren anderzijds. Aan de kust vormden zich op zuidwest-noordoostelijk georiënteerde zandbanken de Oude Duinen, waardoor de kustlijn omstreeks de Romeinse tijd een gesloten geheel werd, slechts door enkele riviermonden doorsneden. Later, in de tiende en elfde eeuw,

¹ Men spreekt dan ook veelal van 'veenkussens'.

zorgden zandverstuivingen voor het ontstaan van een nieuwe en hogere duinengordel, de Jonge Duinen. Die lagen ten westen van de Oude Duinen en overlaptten deze laatste ook gedeeltelijk. Ook op de rivieroeveren werd veenvorming verstoord, zowel door zeelei- als door rivierkleiafzettingen.²

In de streek die later Rijnland zou gaan vormen, was de situatie niet anders.³ Hoewel elders de Oude Duinen verdwenen, konden ze zich in Rijnland achter de Jonge Duinen wel nog handhaven. De ontwatering van de achterliggende veengronden gebeurde door kleine stroompjes of krekken zoals de Mare, de Lee, de Gouwe, de Aar en de Vliet die alle in de Oude Rijn uitkwamen, vanwaar het water naar de Noordzee werd afgevoerd. Wat noordelijker in de regio waren behalve gelijkaardige veenriviertjes als het Spaarne en het IJ ook kleine veenmeren ontstaan: de latere voorlopers van het Haarlemmermeer. Deze waterden af op het Spaarne, dat op zijn beurt weer in het IJ uitkwam,⁴ zodat in de vroege middeleeuwen een natuurlijke afwatering van het hele gebied plaatsvond. De bewoning bleef tot de negende eeuw nog beperkt tot de hoger gelegen duin- en riviergebieden, maar vanaf de vroege tiende eeuw bleek een permanente bewoning mogelijk en geleidelijk aan werden ook de veengebieden ontgonnen; ontginningen die vanaf de elfde eeuw een erg systematisch karakter kregen.⁵ De occupatie hield echter ook een verbetering van de afwatering en een verlaging van het grondwaterpeil (tot 1 meter) in.⁶ Hierdoor onttrok men het water aan het veen dat door blootstelling aan lucht een proces van oxidatie en inklinking onderging. Dit leidde dan weer tot een aanhoudende daling van het maaiveld.

In de loop van de twaalfde eeuw verzandde de Oude Rijn bij Katwijk en de rivier werd bijgevolg stilstaand water. Traditioneel wordt hiervoor naar de zandverstuivingen in de elfde eeuw verwezen die niet enkel tot de vorming van de Jonge Duinen leidden, maar er ook voor zorgden dat de monding van de Rijn dichtslibde. Tegenwoordig wordt een landschappelijk gegeven als die dichtslibbing in een breder kader geplaatst en speelden dus ook andere dan enkel natuurlijke factoren.⁷ Hoe dan ook, het water kon niet langer naar de Noordzee afgevoerd worden. Om problemen te voorkomen werd rond 1165 in Zwammerdam de Oude Rijn afgedamd, zodat geen 'vreemd water' meer in de afgesloten rivierarm kon stromen, maar om de afwatering van de regio te blijven verzekeren, waren grotere ingrepen nodig. Hiervoor deed zich een volledige heroriëntatie van de afwatering voor: in plaats van westwaarts, via de Rijn, werd deze nu naar het noorden verlegd. Hiertoe werden enkele weteringen gegraven die het water van het zuiden naar de noordelijker gelegen veenmeren

² Zie onder meer: Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 15-20; Schoorl, 'Het Hollandse kustgebied tussen Helinium en Vlie', en de daarin vermelde literatuur.

³ Het standaardwerk voor de geologische en middeleeuwse ecologische ontwikkelingen in Rijnland: TeBrake, *Medieval Frontier*. Zie ook: TeBrake, 'Hydraulic engineering'.

⁴ Het IJ zelf was oorspronkelijk eveneens een veenrivier. Pas wanneer het middeleeuwse Almere door verbreding van de zeegaten tot Zuiderzee evolueerde, werd het IJ een open zeearm, met zout water: Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen*, deel II, 302-303. TeBrake, *Medieval Frontier*, 76, geeft een overzicht van de natuurlijke waterafvoer in het gebied.

⁵ Van der Linden, *De Cope*, passim; Idem, 'De Koningsroede'.

⁶ Beenakker, 'Het agrarisch veenlandschap', 37.

⁷ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 36-37 waar de dichtslibbing slechts een element is in de uitbouw van een regionale coördinatie van de waterstaat in het verlengde van een steeds complexer samenleving.

transporteerden (de Zijl en de Does), vanwaar dan weer uitgewaterd kon worden op het IJ.⁸ Na problemen met enkele ambachten stroomopwaarts van de Zwammerdam (het latere groot-waterschap van Woerden) werd de afvoer nog verbeterd door de aanleg van de Heimanswetering, de Woudwetering en de Goog. Via deze kanalen stroomde het water naar enkele sluizen in de Wendeldijk, die ten zuiden van de veenmeren lag waarop de ambachten aan de Rijn afwaterden. De uitbouw van zo een grootschalige afwatering vereiste natuurlijk coördinatie. Over de ontstaanswijze van de Hollandse streekwaterschappen die zich rond deze problematiek kristalliseerden, namelijk als een proces dat hoofdzakelijk van onderop plaatsvond, is vandaag de dag een algemene consensus te vinden.⁹ Kort na de verzanding van de monding bij Katwijk namen een vijftiental direct getroffen ambachten aan de Rijn oevers het initiatief tot het graven van de nieuwe afvoerkanalen naar het noorden, na het conflict over de Zwammerdam overigens in samenwerking met de Woerdense ambachten. Ook het onderhoud van de sluizen in de Wendeldijk kwam de vijftien Rijnlandse ambachten en hun Woerdense collega's toe.

Na de stormvloed van 1248 werd ook het Spaarne afgedamd (1253) en werd een dijk aangelegd om het brakke water van het IJ, dat omstreeks deze tijd een open zee-arm was geworden, buiten te houden. In deze dam lagen verschillende spuisluizen waardoor het overtollige water geloosd kon worden, maar al snel na de afdamming kwam er ook ten behoeve van de scheepvaart een sluis. Het onderhoud van deze sluizen lag eveneens bij de Rijnambachten en Woerden. De belangrijkste waterkering was nu de Spaarndammerdijk geworden, en niet meer de Wendeldijk. Steeds meer ambachten participeerden in het groeiende samenwerkingsverband omdat nu ook noordelijker gelegen ambachten profijt hadden van de Spaarndammerdijk: zij waterden eveneens af via de Spaarndamse sluizen en het was dus normaal dat zij in de lasten bijdroegen. Ook het toezicht over de dijk was een zaak van de ambachten. De oorkonde van 1255 waarin dergelijke privileges voor het eerst worden vermeld, wordt daarom vaak als 'stichtingsoorkonde' van Rijnland bestempeld, hoewel daarvoor vermoedelijk al hoogheemraden, belast met het toezicht op de Zwammerdam en de sluizen in de Wendeldijk, later de Spaarndammerdijk, in functie waren. Enkele decennia later werd dit bestuurslichaam in het landsheerlijke bestuur ingepast. In het verdere verloop van de middeleeuwen zou het hoogheemraadschap uitgroeien tot een erg complexe organisatie: zowel het beheer van de waterstaatswerken als het eigenlijke bestuursapparaat werd uitgebouwd. De rechtsmacht van het hoogheemraadschap wijzigde in die zin dat niet langer de graaf van Holland maar de Rijnlandse dijkgraaf als aanklager optrad, waarbij de hoogheemraden de functie van rechter vervulden. Bovendien werden dijkgraaf en baljuw in één persoon verenigd. Hoe langer hoe meer kreeg het college ook een ander karakter: in de vijftiende eeuw verschoven de bevoegdheden van het

⁸ Van der Linden, 'Oorsprong en oudste ontwikkeling', 130-131. Voor de belangrijkste bestanddelen van het Rijnlandse afwateringssysteem: zie ook Afbeelding 1 op bladzijde 30.

⁹ In de oudere historiografie vindt men daarentegen veeleer de omgekeerde visie, namelijk een door de landsheer ingestelde instelling. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 8-42. Reeds Dolk achtte het mogelijk dat de voorstelling van Fockema Andreae, namelijk dat 'alle gezag over den waterstaat van den Karolingentijd af aan den Graaf' toekwam, voor Delfland niet correct zou kunnen zijn: Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland*, 16.

hoogheemraadschap steeds meer van rechtbank naar bestuur.¹⁰ De verdere interne ontwikkelingen binnen het hoogheemraadschap (zoals bijvoorbeeld de opkomst van hoofdingelanden in de besluitvorming), worden hier verder buiten beschouwing gelaten, aangezien deze van ondergeschikt belang waren. De relatie tussen Rijnland en de inliggende polders was namelijk niet zeer hecht: de organisatie van het hoogheemraadschap als dusdanig had geen consequenties voor de lagere niveaus van het waterbeheer.¹¹

Vanaf (het einde van) de vijftiende eeuw tot het midden van de zestiende eeuw deden zich nog twee belangrijke veranderingen voor in de waterhuishouding: de vorming van het Grote Haarlemmermeer en de uitbouw van een tweede Rijnlands sluizencomplex aan het IJ. De eerste was half mensen-, half natuurwerk. Het mensenwerk bestond uit oeverafbraak door turfwinning, terwijl natuurlijke elementen als dagelijkse golfslag, bij wind nog extra bevorderd door opstuwing van water, oeverafslag veroorzaakten. Door de gestage toename van deze veenmeren nam de kans op doorbraken toe omdat door de uitbreiding ook het effect van opstuwing groter werd. De gevolgen bleven dan ook niet uit: rond 1477 sloeg een stormwind de scheiding tussen het oude Haarlemmermeer en het zuidelijker gelegen Leidsemeer weg. In 1509 forceerden hevige stormen ook de verbinding naar het Spieringmeer en kwam dat gemeen te liggen met de eerder gevormde plas. Hierdoor smolten drie oorspronkelijke, kleinere veenmeren samen tot één groot meer dat voortaan het Grote Haarlemmermeer zou gaan heten. Het aldus tot stand gekomen meer vervulde meteen een belangrijke functie binnen het afwateringsstelsel. Het stelsel wateren dat bestond uit het Haarlemmermeer en andere veenmeren (het Braassemermeer en het Zoetermeer), rivieren en weteringen die met elkaar in verbinding stonden, vormde de Rijnlandse boezem: een watercomplex dat zowel van de buitenwateren (het IJ, door de Spaarndammerdijk en de sluizen in Spaarndam, en de Hollandse IJssel) als van de andere binnenwateren (door landscheidingen en de vele sluisjes in de ambachten) was afgesloten. Deze boezem had in de eerste plaats een waterbergende functie: lokaal werd er door de ambachten water op geloosd totdat het vanuit de boezem in geschikte omstandigheden op het IJ kon worden gelaten.¹²

Naast de vorming van een omvangrijke boezem werd in deze laatmiddeleeuwse periode ook de uitwatering op het IJ sterk verbeterd. In de vijftiende eeuw was in Spaarndam een reeks verbeteringen aan de sluizen aangebracht. Dit was een eerste stap naar een verbeterde waterbeheersing. Kort daarop verscheen in de Spaarndammerdijk een tweede sluizencomplex en kwamen te Halfweg (tussen Haarlem en Amsterdam) in 1492 twee kleine, houten sluizen. De strook land tussen het IJ en de binnenmeren was er zó smal geworden dat op deze plaats een nieuw uitwateringspunt gerealiseerd kon worden. Rijnland kon voortaan

¹⁰ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 88-119. Behalve een uitbreiding van het takenpakket kenmerkt de uitbouw van het hoogheemraadschap in deze periode zich ook door een toenemende professionalisering van de functionarissen. Hierbij speelden ontwikkelingen uit het Bourgondische staatsbestel eveneens een grote rol.

¹¹ Voor de interne organisatie van het hoogheemraadschap in de vroegmoderne tijd verwijzen we naar het standaardwerk van Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*; Dolfing, *Waterbeheer geregeld?*; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*.

¹² De reconstructie van de groei van het Haarlemmermeer is te vinden in: Ramaer, *De omvang van het Haarlemmermeer*. Voor de vereniging van de drie veenmeren, zie aldaar, 99-106. Voor een uitvoerige bespreking van het ontstaan van het Haarlemmermeer in historisch-ecologisch perspectief: Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 58-81; Idem, 'De tanden van de waterwolf', 81-91.

rechtstreeks op het IJ lozen, zonder dat het water eerst door het Spaarne hoefde te stromen. Naarmate de jaren verstreken, zou Halfweg het belangrijkste lozingspunt worden. Enkele decennia nadat de eerste sluizen er gelegd waren, werden in Halfweg nog twee extra sluizen gelegd (1517), maar ook dat bleek nog geen bevredigende oplossing te zijn. In het midden van de zestiende eeuw ging Rijnland over tot een verdere modernisering van de uitwatering. De houten sluizen werden vervangen en voor het eerst liet Rijnland ook een stenen sluis aanleggen. Van dan af had Halfweg Spaarndam als uitwateringspunt overvleugeld. Terwijl rond 1500 in Spaarndam het water nog door acht sluizen naar het IJ stroomde, was dit tegen 1567 nog maar door twee.¹³ Dit afwateringsstelsel, waarbij voor het hele gebied slechts twee uitwateringsmogelijkheden van belang waren, zou de basis van de waterhuishouding gaan worden en bleef tot 1807 zonder grote wijzingen in voege.¹⁴ Volledigheidshalve moet worden vermeld dat Rijnland ook bij Gouda water kon lozen, en wel op de Hollandse IJssel. Deze was door zijn lage ebstanden aan het begin van de veertiende eeuw een geschikt uitwateringspunt geworden waardoor enkele zuidelijke Rijnlandse ambachten aan weerszijden van de Gouwe hun afwatering verlegden naar de IJssel. Men kampte echter met opslibbing en nadat de uitwatering bij Halfweg tot stand was gekomen, waterden deze ambachten opnieuw in noordelijke richting, via de boezemwateren van Rijnland, op het IJ uit.¹⁵

2. Steden en Rijnland

Misschien wel het belangrijkste kenmerk van de Nederlandse vroegmoderne tijd is de verstedelijking van de kustgewesten die vanaf de veertiende eeuw opgang maakte. Veel van de problemen, conflicten of ontwikkelingen die zich na 1550 in de waterstaat aftekenden, kunnen al dan niet rechtstreeks in verband gebracht worden met de urbanisatie, die van de steden sterke spelers had gemaakt. De stedelijke macht liet zich ook in toenemende mate in de samenstelling van regionale waterschappen zien: in de Hollandse hoogheemraadschappen verwierven ze overal een vaste plaats in de besturen, veelal in de functie van hoogheemraad. De traditie dat stedelingen van het Rijnlandse bestuur deel uitmaakten, was al in de vijftiende eeuw ontstaan en werd in 1655 op schrift vastgelegd. Voortaan kwam een hoogheemraad uit het Leidse vroedschap, terwijl van de twee Haarlemse hoogheemraden een uit het stadsbestuur kwam. Hierdoor waren van de zeven Rijnlandse hoogheemraden er dus minstens drie stedelingen, waarvan twee stadsbestuurders.¹⁶ Op welke wijze werkte de

¹³ Een goede bespreking van de sluizen in zowel Spaarndam als Halfweg vindt men in: Giebels, *Zeven eeuwen Rijnlands uitwatering*.

¹⁴ Voor de plannen en uiteindelijke realisatie van de doorgraving bij Katwijk, zie: Rijnland, *De uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984*.

¹⁵ Van de Ven, 'De uitwatering van de landstreek tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel'. Voor de uitwatering op de IJssel werden net als in Rijnlands kerngebied enkele weteringen gegraven, onder meer de Enkele en de Dubbele Wierikke.

¹⁶ Hoewel een enkele keer een Amsterdammer als Rijnlands hoogheemraad zetelde, verwierf deze stad geen vaste zetel. De pogingen van de Amstelstad, die wel op een permanente vertegenwoordiging aanstuurde, bleven zonder gevolg. Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 232-233; Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 179. Gelijkaardige stedelijke vertegenwoordigingen waren er in Delfland, waar Delft vaste voet in het bestuur verwierf (Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland*, 260-264) en in Schieland, waar de functie van dijkgraaf sinds 1576 door een Rotterdammer werd

verstedelijking door op Rijnland, zowel in sociaal-economisch, politiek als waterstaatkundig perspectief? Door deze thema's kort te bespreken, wordt meteen ook de brede context geschetst waarin de lokale waterstaat gedijde, de plattelandsbevolking leefde en honderden ambachts- en polderbesturen functioneerden.

Vier steden

Aan het begin van de vroegmoderne tijd kenden in de Noordelijke Nederlanden vooral de westelijke provincies en in het bijzonder het Hollandse gewest een enorme verstedelijking, die in heel Europa zijn weerga niet kende.¹⁷ Daarbij groeiden niet alleen de absolute bevolkingsaantallen van steden, ook het relatieve urbane aandeel in de totale bevolkingsomvang nam snel toe. Met name tussen 1580 en 1680 deed zich een explosieve verstedelijking voor. Leefde in het begin van de zestiende eeuw reeds 44 procent van de Hollandse bevolking in steden, tegen circa 1675 was dit opgelopen tot 61 procent. Nadien bleef deze hoge urbanisatiegraad behouden, al viel ze op het einde van de achttiende eeuw lichtjes terug: in 1815 leefde 57 procent in steden. De mate van verstedelijking in deze regio blijkt des te meer wanneer de situatie in Holland vergeleken wordt met die van de rest van de Noordelijke Nederlanden waar de urbanisatiegraad in de zeventiende en achttiende eeuw tussen 23 en 27 procent schommelde, nog niet de helft van wat in het Hollandse gewest gangbaar was.¹⁸ De situatie in Rijnland, dat centraal in Holland lag, was niet anders. Ook hier waren steden dominant aanwezig. Vier steden zijn voor Rijnland van belang geweest, hoewel slechts twee ervan ook daadwerkelijk binnen de grenzen van het hoogheemraadschap vielen. Behalve Leiden en Haarlem, telden ook Gouda en Amsterdam mee. Al deze steden verschilden onderling heel erg van elkaar, zowel wat ligging, grootte als stedelijke functies betreft. Bovendien speelden sommige een belangrijke rol op waterstaatkundig gebied.

In het centrum van Rijnland, aan de oevers van de Oude Rijn, lag Leiden, nog steeds de zetel van het hoogheemraadschap. Ontstaan rond een twaalfde-eeuwse burcht groeide Leiden uit tot een stad die omstreeks 1575 ongeveer tienduizend inwoners telde. In de daaropvolgende halve eeuw vervijfvoudigde de bevolking bijna zodat omstreeks 1625 reeds 47.000 zielen in Leiden leefden. Het groeiritme vertraagde daarna, maar de bevolkingstoename zette zich wel nog door tot circa 1675 toen een piek werd bereikt van 55.000 Leidenaren. Nadien zette een daling in zodat in 1795 nog iets meer dan de helft van de bevolking uit 1675 overbleef. De toename van de bevolking op het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw werd vooral veroorzaakt door een grote stroom migranten uit het zuiden. Deze immigratiegolf hing samen met het industriële karakter van de stad. Reeds in de middeleeuwen was Leiden bij uitstek een centrum van textielnijverheid. Hoewel de lakennijverheid tegen het midden van de zestiende in een diepe crisis was gekomen, herstelde ze zich en in de Gouden Eeuw werd Leiden een textielcentrum met afzet op de Europese markt. Na circa 1670 boerde de textielnijverheid andermaal achteruit en rond

waargenomen. De stad had deze post immers gekocht van de Staten: Van der Ham, *Hoge dijken, diepe gronden*, 89.

¹⁷ De Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, 39 (tabel 3.7), 116-118, 168-169.

¹⁸ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 82-95 (vooral tabel 3.10, 84).

1800 was deze industrietak nog slechts een schaduw van wat ze ooit was geweest. Door haar centrale ligging speelde de stad ook een belangrijke rol als regionaal centrum. Niet alleen de vele (trek)vaarten naar andere steden bepaalden dit belang. Voor de bevolking van het omliggende platteland vormde de stad de dichtstbijzijnde markt en dit in een dubbele betekenis: zelf vond ze er een afzet voor haar producten terwijl ze er zich omgekeerd ook goederen kon aanschaffen. De integratie van stad en platteland viel op dit punt bijna volledig samen met Leiden en het territorium van Rijnland. Leiden kende in de zeventiende eeuw met niet minder dan 53 marktveren in vergelijking met andere regionale centra een erg goede ontsluiting van het hinterland.¹⁹

De tweede in Rijnland gelegen stad was Haarlem. Net als Leiden lag ook Haarlem aan de oevers van een rivier, het Spaarne, dat water uit het zuiden naar het IJ afvoerde. Deze ligging was van groot belang, onder meer omdat de stad daardoor erg gunstig gelegen was voor handel, niet het minst door de nabijheid van een grafelijke tol in Spaarndam. Rond 1500 telde de stad ongeveer 12.000 inwoners, een bevolkingsaantal dat een zeventigtal jaar later toegenomen was tot 18.000. De Spaarnestad was dus aan het begin van de vroegmoderne tijd een stuk groter dan Leiden. Maar in de zeventiende eeuw keerden de rollen om. Terwijl in Leiden de bevolking vervijfvoudigde, verdubbelde de Haarlemse bevolking 'slechts': in de periode 1622-1670 leefden er ongeveer 40.000 inwoners. Nadien nam ze gestaag af: 33.000 zielen aan het begin en nog 21.000 aan het eind van de achttiende eeuw.²⁰

De omkering in de bevolkingsomvang van Haarlem en Leiden wordt vaak in verband gebracht met economische ontwikkelingen. Haarlem kende vooral in de middeleeuwen een grote bloeiperiode dankzij bierindustrie, scheepsbouw en textielnijverheid. Hoewel de stad wel meeprofiteerde van de Hollandse Gouden Eeuw, werd Leiden de belangrijkste textielstad, onder meer omdat de lakenproductie er zich concentreerde, waar Haarlem dan weer de nadelige gevolgen van ondervonden zou hebben,²¹ al toont recent onderzoek aan dat de neergang in de zestiende eeuw niet zo dramatisch was en dat het eerder om een regionale heroriëntatie ging waarbij Haarlem zich in de zestiende eeuw ging specialiseren in hoogwaardige stoffen.²² De Spaarnestad bleef wel de belangrijkste bierproducent: in het midden van de zeventiende eeuw werd er niet minder dan een kwart van het Hollandse bier gebrouwen, maar ook deze tak ontsnapte niet aan de neergang in de achttiende eeuw.²³ De ligging aan het Spaarne en de belangen ervan voor de economie van de stad bepaalden in grote mate de politiek die Haarlem voerde ten aanzien van enkele grote waterstaatkundige vraagstukken.

Gouda ontstond zoals Leiden rondom een versterkte vesting. De evolutie van de bevolkingsomvang vertoonde wel andere kenmerken dan die in industriesteden als Leiden of Haarlem. In 1514 leefden er 8.500 mensen. De bevolkingsgroei die zich in de zestiende eeuw voordeed, sloeg om in een daling: tussen 1572 en 1595 daalde de omvang van 10.000 naar 8.000. Daarna was opnieuw een stijging aan de orde en nam de bevolking toe tot 15.000 inwoners in 1622. In de Gouden Eeuw daalde het inwoneraantal lichtjes zodat de

¹⁹ Van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 2, 42-53 en 84-107.

²⁰ Diederiks en Spierenburg, 'Economische en sociale ontwikkelingen', 169.

²¹ Idem, 172.

²² Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600*, 238-243.

²³ Diederiks en Spierenburg, 'Economische en sociale ontwikkelingen', 178-179.

bevolkingsomvang in 1685 op 14.000 zielen gesteld kan worden. In tegenstelling tot de daling in vele andere steden, steeg het inwoneraantal daarna tot in de achttiende eeuw: in 1725 bood Gouda aan bijna 16.000 mensen onderdak. Hierna zette een daling toch in en in de tweede helft van de achttiende eeuw woonden er nog 11.000 tot 12.000 Goudenaren.²⁴ Dit afwijkende demografische patroon hing samen met de industriële oriëntatie van de stad. In de vijftiende en zestiende eeuw waren ook hier bier- en lakenproductie de belangrijkste economische pijlers. Bovendien kon de stad door haar gunstige ligging tot een belangrijk verkeersknooppunt uitgroeien, onder meer voor turfexport. Door de Opstand ging een deel van de afzetmarkten voor bier en textiel verloren, maar ook de slechtere bereikbaarheid door verzanding van de Hollandse IJssel, bespoedigde de neergang van deze industrieën. De heropleving in de zeventiende eeuw was dan ook te danken aan de ontplooiing van nieuwe activiteiten: garen- en touwproductie, maar in de eerste plaats vooral de fabricage van pijpen en aardewerk, die tussen 1720 en 1750 bloeide. Ook Gouda vervulde een regionale functie, die zich vooral op de kaas- en veemarkt richtte, terwijl textiel en brouwerijen aanwezig bleven, zij het wel op een erg kleine schaal.²⁵ Toch was deze regionale functie niet zo omvangrijk als dat in Leiden het geval was. Het waren dan ook steden als Gouda en Haarlem die de hechter wordende economische integratie van Amsterdam met vooral het noordoostelijke deel van Rijnland veel scherper aanvoelden dan Leiden.²⁶ De aanwezigheid van volmolens te Gouda speelde niettemin een belangrijke waterstaatkundige rol: hiervoor was IJsselwater nodig dat vervolgens op de Gouwe gebracht werd en dus tot een verhoging van het peil op dat deel van de Rijnlandse boezem zorgde.²⁷

Amsterdam maakte net als Gouda geen deel uit van het hoogheemraadschap, maar de betekenis van deze stad ligt voor de hand: het was zonder meer de grootste stad van de Verenigde Provinciën waarvan het belang als draaischijf voor internationale en regionale handel en als belangrijke kapitaalmarkt niet onderschat kan worden. Het vertoonde net als Gouda een afwijkend demografisch patroon. In 1578 kende de stad een inwonertal van maximaal 30.000, een aantal dat in de Gouden Eeuw opliep tot 175.000.²⁸ Een dramatische terugval, zoals in Leiden en Haarlem, deed zich in de achttiende eeuw evenwel niet voor, eerder het tegendeel. Het inwonertal bleef nog verder stijgen, zij het minder sterk. Rond 1730 leefden tot 240.000 mensen in de Amstelstad.²⁹ Als belangrijkste centrum in de Noordelijke Nederlanden trok de stad natuurlijk allerlei nijverheden aan. Door de groei en steeds nieuwe stadsuitleg verschoven ook de grenzen van de stad. Hierbij werd het territorium van Rijnland als het ware ingepalmd. Zo werden bijvoorbeeld bij de aanleg van de Jordaan deze gronden aan het gezag van het Rijnlandse hoogheemraadschap onttrokken.³⁰ Hoe langer hoe meer breidde de stad uit en enkele voorstedelijke ontwikkelingen gingen zich aan Rijnlands directe

²⁴ Abels, *Duizend jaar Gouda*, 48, 307. De cijfers die De Jong, *Met goed fatsoen*, 15-24, aanhaalde, zijn door deze schattingen erg bijgesteld.

²⁵ De Jong, *Met goed fatsoen*, 15-24.

²⁶ Van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 2, 107.

²⁷ Hierdoor ontstonden conflicten met polderbesturen die niet konden uitmalen omdat het peil in de boezem te hoog was. Zie: Sloof, 'De duikers en volmolens te Gouda en de gevolgen daarvan voor Rijnlands waterstaat', 25-38; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 198-199.

²⁸ Frijhoff en Prak, *Geschiedenis van Amsterdam*, deel II-1, 104.

²⁹ Frijhoff en Prak, *Geschiedenis van Amsterdam*, deel II-1, 104 en deel II-2, 21.

³⁰ Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 197.

grenzen afspelen. Meer specifiek situeerde de toenemende bebouwing zich tussen de stadswal, de Overtoomse Vaart, de Kostverlorenvaart en de Schinkel. Dit gebied trok zowel industriëlen als recreanten aan: behalve kruit-, verf- en volmolens, lijmmakerijen en katoendrukkerijen, verrezen er ook enkele pleziertuinen en buitenplaatsen. Voor zover deze trends zich op de westoever van de Kostverlorenvaart afspeelden, betrof het dus stedelijke fenomenen die binnen Rijnlands grondgebied vielen.³¹

Stedelijke aanwezigheid in Rijnland

De rol van deze steden manifesteerde zich voorts op verschillende gebieden. Eerst en vooral maakten zij alle deel uit van een stedelijk (handels)netwerk. Net zoals in Noord-Holland de strijd om de economische hegemonie over het hinterland Alkmaar en Hoorn tegenover elkaar had gebracht,³² uitte een dergelijk stedelijk bestel zich ook in de 'vormgeving' van Rijnland. Het waterrijke karakter van het Hollandse landschap zorgde er immers reeds in de middeleeuwen voor dat scheepvaartverkeer van cruciaal belang was geworden voor de levensvatbaarheid van stedelijke industrieën. De afzonderlijke steden hielden dan ook goed in de gaten dat hun belangen door andere niet geschaad werden. Haarlem en Gouda bijvoorbeeld hadden zonder meer baat bij de instandhouding van een vrachtransportroute zoals die in de vijftiende eeuw tot stand was gekomen. Alle binnenscheepvaart tussen het IJ en de grote rivieren in het zuiden moest de tolleren in Spaarndam en Gouda passeren, en bovendien waren schippers verplicht zich daarbij aan een vastgestelde route houden.³³ Voor steden als Haarlem en Gouda bood deze route veel voordelen, andere steden vochten deze 'gecostumeerde binnenvaart' aan en trachtten alternatieve routes te verwezenlijken. Zo groef Amsterdam de Kostverlorenvaart, die de rechtstreekse verbinding van de Amstelstad met het Haarlemmermeer mogelijk zou maken. Haarlem wist dit echter te belemmeren en kon met succes tot in de negentiende eeuw de rechtstreekse doorgang verhinderen.³⁴

Ook andere door steden geïnitieerde transportmiddelen hebben de waterstaatkundige infrastructuur mee vormgegeven. De noodzaak aan snelle, gemakkelijke en veilige routes inspireerde steden tot de aanleg van trekvaarten, die het reizen op rustige wateren mogelijk maakten, in plaats van de gevaarlijkere tochten over IJ en Haarlemmermeer. Economische motieven speelden hierbij eveneens een rol: niet enkel bood de aanleg van trekvaarten nieuwe werkgelegenheid waardoor ze nieuwe activiteiten aantrokken, daarnaast stimuleerden verkorte reistijden het passagiersverkeer door een vlottere bereikbaarheid. Op deze wijze konden steden hun commerciële attractiviteit extra verhogen. Een goede ontsluiting betekende immers ook een snellere informatiestroom van en naar de

³¹ Frijhoff en Prak, *Geschiedenis van Amsterdam*, deel II-1, 96.

³² Zie hiervoor: Aten, *"Als het gewelt comt"*.

³³ Smit, *Vorst en Onderdaan*, 437-476; Ibelings, 'De route "binnen dunen"'. Vooral Haarlem was erg actief en hield veranderingen aan de sluis in Gouda nauwlettend in de gaten. Voor andere, gelijkaardige conflicten: Allen, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2, 57-67.

³⁴ Wel werd een Overtoom gelegd. Het verbond tussen Haarlem, Gouda en Dordrecht bleef tot diep in de achttiende eeuw standhouden en trachtte alternatieve routes onmogelijk te maken. Vanaf de zestiende eeuw nam het aantal 'ongecostumeerde vaarten' wel toe. Rijnland gedoogde zelfs dat in de Bilderdam die Rijnland van Amstelland scheidde, kleine verlaten lagen. Smit, *Vorst en Onderdaan*, 464, 474.

handelscentra. Vooral tussen 1632-1647 en 1656-1665 werden trekvaarten aangelegd. Binnen de Rijnlandse grenzen betrof het de vaarten Amsterdam-Haarlem (1632),³⁵ Leiden-Delft (1636), Leiden-Den Haag (1638), Leiden-Haarlem (1658) en Leiden-Utrecht (1664). Niet voor elk van deze routes werd een nieuw kanaal gegraven. Voor de lijnen tussen Leiden, Delft en Den Haag kon gebruik worden gemaakt van de Vliet, terwijl de dienst tussen Leiden en Utrecht voor een groot stuk langs de Oude Rijn verliep. Deze laatste liepen dus over bestaande Rijnlandse boezemwateren, terwijl nieuw gebouwde trekvaarten daar soms deel van gingen uitmaken en op deze wijze ook een waterstaatkundige functie kregen. Interstedelijk verkeer kon natuurlijk ook door middel van wagensdiensten worden verzorgd, maar dit bleef in vergelijking met het dichte trekvaartennetwerk van mindere betekenis. In Rijnland behoorde het traject Amsterdam-Haarlem tot de oudste verbinding. Eigenlijk was enkel de lijn den Haag-Amsterdam die via Haarlem en Leiden liep, van enig belang. Slechts één enkele verbinding tussen Amsterdam en Rotterdam ging over Kudelstaart, Leimuiden en Oudshoorn.³⁶ Nog later, tussen 1839 en 1843, werden op dezelfde route (Amsterdam-Haarlem) de eerste spoorwegen in Nederland aangelegd.³⁷

Steden en stedelingen als ambachtsheren

Steden drukten ook op institutionele wijze hun stempel op Rijnland en wel zo dat de politiek op het platteland rechtstreeks vanuit de stad werd bepaald. Dit kwam voor wanneer steden in het bezit kwamen van ambachtsheerlijkheden. De rechten die hierbij hoorden, dus ook het feitelijke bestuur van het ambacht, kwamen dan aan de stad toe: een van de burgemeesters uit de stad vervulde de functie van ambachtsheer. Het spreekt voor zich dat het opkopen van ambachtsheerlijkheden een belangrijk instrument voor steden kon zijn om hun belangen op het platteland veilig te stellen. Hoewel tijdsomstandigheden een rol speelden en de motieven tot het aankopen niet altijd even duidelijk blijken, gingen steden er toch zeer bewust mee om. Amsterdam bijvoorbeeld had al erg vroeg heerlijke rechten gekocht. In 1529 had de Amstelstad de ambachtsheerlijkheden van Sloten, Sloterdijk en Osdorp gekocht van Reinoud III van Brederode, een van de voornaamste Hollandse edelen. Deze ambachten lagen aan de Spaarndammerdijk, die tussen 1477 en 1515 ettelijke keren was doorgebroken, wat het opkopen van deze heerlijkheden bepaald geen zekere investering moet hebben gemaakt. Erg waarschijnlijk is dan ook dat ze voor relatief weinig geld van eigenaar verwisselden.³⁸ In 1727 volgden nog de ambachtsheerlijkheden Leimuiden en Vriesekoop. Ook Houtrijk en Polanen

³⁵ Ook hier weer werden de scheepvaartbelangen van Haarlem door deze stad succesvol verdedigd. In Halfweg werd de trekvaart immers onderbroken, zodat passagiers moesten overstappen. Op deze wijze wist Haarlem te bewerkstelligen dat de vaart enkel benut werd voor personen- en pakjesvervoer. Zie: De Vries, *Barges and Capitalism*, 27.

³⁶ De Vries, *Barges and Capitalism*, 26-34, 45-47 en 59-60; Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat*, 66-68; Fuchs, *Beurt- en wagenveren*, 338-349.

³⁷ Veenendaal, *De ijzeren weg in een land vol water*, 11, 27.

³⁸ De risico's bleken al gauw: in 1532 brak de Spaarndammerdijk alweer door. Dat de waarde van deze ambachtsheerlijkheden erg laag was, kan blijken uit de opbrengsten ervan. In 1531 brachten deze heerlijkheden (samen met die van Amstelveen) 52 pond op, terwijl in andere ambachten de heerlijke inkomsten in de eerste helft van de zestiende eeuw gemakkelijk enkele honderden ponden oprichtten. Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 109.

in het westen en Kudelstaart ten zuiden van de stad kwamen aan Amsterdam toe.³⁹ In het geval van Leidse ambachtsheerlijkheden speelde de Opstand een voorname rol. De bezittingen van edelen als Van Egmond, Aremborg en De Ligne, die de zijde van de koning hadden gekozen, werden door de Staten in beslag genomen. Soms hielden de Staten heerlijkheden voor zich – in het geval van Egmond onder meer om politieke redenen – maar met het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kregen De Ligne en Aremborg deze terug, waarna ze het zekere voor het onzekere namen en ze zo snel mogelijk van de hand trachtten te doen. Zo verkocht graaf de Ligne in 1615 Leiderdorp en Oegstgeest aan Leiden. Isebrand van Mérode verkocht in 1610 Zoeterwoude en Stompwijk aan dezelfde stad. Ook de Vennip ging in Leids bezit over.⁴⁰ Van de andere steden speelde enkel nog Haarlem een rol. Deze stad kocht doelbewust op twee plaatsen ambachtsheerlijkheden: enerzijds de aan de stad grenzende en anderzijds de heerlijkheden aan de overkant van het Haarlemmermeer: Kalslagen, Bilderdam (1699), Nieuwveen en Noorden, Zevenhoven (1725) en tot slot Uiterbuurt (1768). Terwijl de eerste weinig met de Rijnlandse waterstaat te maken hadden, was dit niet het geval voor de ambachten in oostelijk Rijnland. Deze lagen immers dicht bij de route Amsterdam-Gouda en Haarlem wilde voorkomen dat er verboden binnenvaarten kwamen.⁴¹

Behalve steden kochten ook particulieren ambachtsheerlijkheden op. Deze trend begon reeds in de zestiende eeuw, maar zette nadien nog veel sterker door. In 1555 was 14 procent van de heerlijkheden in bezit van burgers, een aandeel dat tegen 1650 opgelopen was tot het dubbele.⁴² In de eerste helft van de achttiende eeuw ten slotte verkochten de Hollandse Staten om hun kas te spijzen verschillende heerlijkheden die zij niet eerder in leen hadden uitgegeven. Voor een ambitieus en welgesteld patriciaat bood dit een gelegenheid om naast economische overwegingen ook aristocratische aspiraties te vervullen. Niettemin maakten particulieren eerder terughoudend gebruik van de mogelijkheid om heerlijkheden op te kopen.⁴³ Cornelis de Vlamingh, stammend uit een Amsterdams koopmansgeslacht, kocht in 1627 de heerlijkheid Oudshoorn op. Willem Nooms kocht het belendende Aarlanderveen. Hun beide vaders waren overigens handelspartners geweest.⁴⁴ Ook andere voorname Amsterdamse patriciërsfamilies kochten Rijnlandse heerlijkheden: Six in Hillegom, Pauw in Heemstede, Bennebroek, Nieuwerkerk, Schalkwijk en Vijfhuizen.⁴⁵

³⁹ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 5, 870; deel 7, 288; deel 11, 913.

⁴⁰ Van Nierop *Van ridders tot regenten*, 211-214; Van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 2, 58.

⁴¹ Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, 57; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 250-253, in het bijzonder de kaart op bladzijde 251 waar de ambachtsheerlijkheden van steden in Rijnland op weergegeven zijn.

⁴² Van Nierop *Van ridders tot regenten*, 272. In vergelijking met steden was ook het relatieve belang van particuliere ambachtsheerlijkheden erg groot: steden bezaten voor de genoemde jaren respectievelijk één en acht procent van de heerlijkheden.

⁴³ Prak, *Gezeten burgers*, 243.

⁴⁴ Van Nierop *Van ridders tot regenten*, 212.

⁴⁵ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 5, 267, 589; deel 10, 107.

Andere vormen van stedelijke aanwezigheid

De impact van steden op Rijnland kwam natuurlijk op nog veel andere wijzen tot uitdrukking. De relatie tussen Rijnland en de inliggende of omringende steden liep immers niet steeds van een leien dakje en gaf vaak aanleiding tot ernstige conflicten. Voor een deel betrof het zuiver institutionele problemen. Zo betwistte Amsterdam bijvoorbeeld dat ambachten als Sloten (waarvan de stad de ambachtsheerlijkheid bezat) bij Rijnland morgenboeken moesten inleveren met als reden dat zij niet in (het baljuwschap) Rijnland lagen.⁴⁶ Ook met Leiden kwam het tot een hevige ruzie waarbij de stad de competenties en de inrichting van het hoogheemraadschap betwistte. Grote geschilpunten waren onder meer de samenstelling van het college van hoofdingelanden, het Rijnlandse toezicht op het landvernielende slagturven dat volgens de stad ontoereikend was, en de claim van het hoogheemraadschap om ook binnen de stadsvrijheid van Leiden het toezicht op de boezemwateren te hebben. De discussies woedden vooral in de jaren 1588-1591 en pas na een adempauze van enkele jaren kon het conflict in 1595 beëindigd worden met het zogenaamde 31-jarige akkoord, dat zoals de naam verraadt elke 31 jaar vernieuwd moest worden.⁴⁷ Behalve institutionele conflicten tussen het hoogheemraadschap en de steden waren er ook belangenconflicten die implicaties konden hebben voor de waterstaatkundige situatie in het hele gebied en dus de lagere echelons van de waterbeheersing raakten: daarbij ging het bijvoorbeeld om conflicten over de landscheiding tussen Rijnland en Amstelland die pas tegen 1670 ook werkelijk 'waterdicht' was. Ook de andere landscheidingen gaven regelmatig aanleiding tot conflicten waarbij steden al dan niet op de voorgrond aanwezig waren.⁴⁸ De afzonderlijke steden en hun belangen of waterstaatkundige verbondenheid met Rijnland werden al aangehaald. Welk effect deze uiteindelijk hadden op de regionale waterhuishouding zal verderop besproken worden.

Naast de aanwezigheid van steden als dusdanig, kon de stedelijke invloed natuurlijk ook op heel andere wijzen tot uiting komen. Zo waren er in Rijnland, net als elders, heel wat privé-ondernemingen van stedelingen of stedelijke instellingen. Velen onder hen bezaten grond op het platteland, dat ze verpachtten of lieten bewerken. Bekend in dit verband zijn de talrijke buitenplaatsen, die zich vaak niet enkel tot lustoorden op de buiten beperkten, maar ook een klein bedrijfje vormden met enkele aan de buitenplaats gekoppelde landerijen. De meeste Zuid-Hollandse buitenplaatsen hadden een dergelijke agrarische achtergrond. De rijke stadsburger kocht enkele bestaande boerderijen en de omliggende gronden op en na verloop van tijd werden deze bezittingen tot een riante buitenplaats omgevormd. Hierbij speelden niet enkel economische motieven. Dankzij de buitenplaatsen konden stedelingen, ook zonder adellijke voorouders, zich toch als landheer gaan gedragen. Dergelijke ondernemingen kwamen vooral in de duinen en op de kleioevers langs de Rijn voor, van

⁴⁶ Voor dergelijke conflicten, die voor het vervolg van dit proefschrift weinig belang hebben, verwijzen we naar reeds bestaande literatuur: Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 165-172; Van Maanen, 'De ongemakkelijke verhouding tussen Leiden en Rijnland', 139-148.

⁴⁷ Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 165-172; Van Amstel-Horák, 'Het akkoord van 1595 van het hoogheemraadschap van Rijnland', 117-138; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 154-159.

⁴⁸ Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 145; Van der Gouw, *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland*, passim.

oudsher de best ontsloten gronden. In dit laatste geval waren buitenplaatsen soms met steenbakkerijen verbonden. Ook in de nabijheid van een grote stad als Amsterdam lagen veel buitenplaatsen.⁴⁹ Net als in Noord-Holland bouwde men trouwens enkele buitenplaatsen in zeventiende-eeuwse Rijnlandse droogmakerijen, zoals in de Hemmeerpolder.⁵⁰

Het territorium van Rijnland was dus als het ware doordrenkt met stedelijke elementen. De invloed van steden valt echter niet eenvoudigweg te reduceren tot een eenvoudige indeling van invloedssferen waarbij een stedelijk centrum met het omringende platteland een eenheid zou vormen. Allereerst liepen de invloeden van steden door elkaar. Ten tweede vielen economische, politieke en meer culturele invloedssferen evenmin samen. Haarlem kocht bijvoorbeeld ambachtsheerlijkheden in het uiterste oosten van Rijnland, maar de belangrijke economische activiteiten waren in de duinen geconcentreerd. Ook voor Amsterdam geldt heel duidelijk dat er van een eenduidige invloedssfeer geen sprake was. De meeste (Rijnlandse) heerlijkheden had het in de onmiddellijke nabijheid van de stad, terwijl particuliere Amsterdammers als Vlamingh en Nooms ambachten aan de Rijn kochten. Buitenplaatsen van Amsterdammers waren in de duinen te vinden. Meer homogeen zijn binnenrijnse ambachten als Wassenaar waar voornamelijk de Haagse elite een buitenplaats had.⁵¹

3. Groeiende sociaaleconomische diversiteit

Behalve waterstaatkundige (handels)infrastructuur had de voortschrijdende urbanisatie ook ingrijpende sociaaleconomische effecten op het platteland. Reeds in de late middeleeuwen (1350-1580) deed zich een eerste sterke transformatie van het Hollandse gewest voor: 'van perifeer en overwegend agrarisch naar een zeer gediversificeerde en ge-urbaniseerde economie'.⁵² Hoewel deze evolutie van niet te onderschatten belang is, waren de ontwikkelingen na 1580 nog veel omvangrijker, en werden de Verenigde Provinciën de economische grootmacht in Europa. Deze groei, geschaagd door een enorme verstedelijking, was echter slechts mogelijk indien op het platteland enkele voorwaarden vervuld waren: het platteland maakte de groei van steden mogelijk. Maar de relatie stad-platteland was zeker geen eenrichtingsverkeer: de aanwezigheid van een dicht stedelijk netwerk had immers ook veel gevolgen voor het platteland. In de vroegmoderne periode transformeerde de Hollandse plattelandseconomie naar een proto-kapitalistische economie. De mechanismen die deze

⁴⁹ Steuver, *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, 42-46; Claudemans, *Amsterdams Arcadia*. Met betrekking tot de geografische spreiding speelden ook esthetische overwegingen een rol. De duinen en strandwallen zorgden immers voor reliëf in het anders vlakke polderlandschap.

⁵⁰ Van Noort, 'De buitenplaats Hemmeer te Warmond', 205-210. Overzichten van buitens in Rijnland zijn te vinden in: Fockema Andreae, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*; Van Lit, *Kastelen en buitenplaatsen in Rijnland*.

⁵¹ De nieuwe elite, voornamelijk Amsterdammers en Haarlemmers, vestigde zich langs de trekvaart Leiden-Haarlem. Leidse regenten concentreerden zich rond Leiden en de Haagse elite, die vooral uit de oude Hollandse adel bestond, bleef in de ambachten ten zuiden van Leiden. Fockema Andreae, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, 12-13.

⁵² Van Zanden, 'Op zoek naar de 'missing link'', 371.

ontwikkeling van het economische bestel (in Holland) mogelijk maakten en veroorzaakten zijn in de economische literatuur diepgaand behandeld.⁵³

Hoe manifesteerden deze ontwikkelingen zich in de onderzoeksregio? De demografische ontwikkelingen en de belangrijkste economische activiteiten van steden die erg nauw bij het Rijnlandse gebeuren betrokken waren, werden al voorgesteld, maar welke veranderingen traden op het platteland op? Net als in de steden deed zich ook op het platteland een explosieve bevolkingstoename voor. Tot 1580 hield de bevolkingsgroei op het platteland gelijke tred of was ze sneller dan de groei van de stedelijke bevolking; nadien keerden de rollen om en was de stedelijke aanwas groter, wat resulteerde in een steeds hogere urbanisatiegraad. Toch was ook het platteland op demografisch vlak zeker geen homogeen gebied. De samenhang tussen demografie en economie resulteerde erin dat gebieden waar turfwinning dominant werd, een veel hoger groeiritme kenden dan plattelandsgemeenschappen waar landbouw de belangrijkste bron van inkomsten was geworden. Terwijl voor het Hollandse platteland in zijn geheel de bevolking tussen 1514 en 1622 groeide met 'slechts' 130 procent, verzesvoudigde de bevolking in de Rijnlandse veendorpen: van 4.500 naar ruim 26.000 inwoners. Dit was het gevolg van immigratie en natuurlijke aanwas: in dorpen waar intensief geveend werd, kwamen beduidend grotere gezinnen voor dan elders. Binnen Rijnland weerspiegelden zich dezelfde verhoudingen als in het Hollandse gewest. Dit blijkt heel duidelijk wanneer de bevolkingsontwikkeling in enkele dorpen vergeleken wordt. Op de duin- en geestgronden speelde veenwinning in vergelijking met agrarische activiteiten een beperkte rol en de bevolkingsgroei was er dan ook veel gematigder. Dat geldt bijvoorbeeld voor Leiderdorp, een ambacht dat aan Leiden grensde en waar industriële activiteiten een erg belangrijke plaats innamen.⁵⁴ Cijfers voor Lisse, Voorhout of Wassenaar liggen in dezelfde lijn.⁵⁵ Bovendien zette de bevolkingsgroei zich in die laatstgenoemde gebieden in de achttiende eeuw wel door, terwijl in Rijnlandse veendorpen sprake was van een gevoelige bevolkingsdaling.⁵⁶

Op economisch vlak bleef de landbouw de voornaamste activiteit op het platteland, temeer omdat ze vaak erg nauw verbonden was met andere vormen van grondbewerking. Was in de hoge middeleeuwen naast vee- ook graanteelt nog mogelijk, na circa 1350 had zich in de landbouw op veen- en klei-op-veengronden een verschuiving voorgedaan en was veehouderij de belangrijkste pijler van de agrarische sector geworden.⁵⁷ De toenemende

⁵³ Van Zanden, 'Op zoek naar de 'missing link'', 359-386; Hoppenbrouwers en Van Zanden, *Peasants into farmers?*; De Vries, *The Dutch rural economy*; Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee; Noordegraaf, Hollands Welvaren?*; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*; Van Bavel en Van Zanden, 'The Jump-start of the Holland Economy'.

⁵⁴ Van Tielhof, 'Turfwinning en proletarisering in Rijnland', 99-102.

⁵⁵ Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat*, 26 (onder meer tabel II.3). In 1514 telde Lisse 515 inwoners, in 1632 was dit toegenomen tot 750 zielen. In Voorhout nam het aantal huizen toe van 40 in 1514 over 54 in 1632 naar 75 in 1732: De Mooij, *Uit Voorhouts verleden*, 86. Gelijkaardige trends mogen voor de geestambachten ten zuiden van Leiden worden verondersteld. Wassenaar telde in 1514 172 huizen, een eeuw later 297 en in 1795 woonden er 1753 mensen: Janson, *Uit de geschiedenis van Wassenaar*, 37-39.

⁵⁶ In de Rijnlandse veendorpen, die in 1622 nog meer dan 26.000 inwoners telden, liep de bevolking terug tot circa 18.500, een afname met bijna 30 procent: De Vries, *The Dutch rural economy*, 86.

⁵⁷ Deze 'ontmenging' werd traditioneel toegeschreven aan het steeds verder dalende maaiveld met een vernatting als gevolg. Een illustratie van dit fenomeen zijn overigens de (vooral in de veengebieden) teruglopende graantienden: De Boer, *Graaf en grafiek*, 218-224. Tegenwoordig wordt die vernatting niet

verstedelijking stimuleerde vervolgens een nog verdere specialisatie: in Holland en Utrecht kwamen vanaf 1600 daarom hooggespecialiseerde bedrijfspvormen tot ontwikkeling die zich richtten op de productie van zuivel en consumptiemelk en niet op fokkerij. In Rijnland ging het daarbij om boter. Ook karnemelk werd er ten behoeve van de nijverheid geproduceerd.⁵⁸ De specialisatie in het agrarische bedrijf ging echter veel verder dan dit. Het scala aan producten werd uitgebreid door een toegenomen belang van andere – reeds bestaande teelten – of door introductie van geheel nieuwe teelten. Als voorbeeld van het eerste kan de hennep teelt gelden. Deze speelde in heel het Hollands-Utrechtse veengebied een belangrijke rol en naarmate de zestiende- en zeventiende-eeuwse expansie van de zeevaart en visserij toenam, groeide het belang ervan vermoedelijk alleen maar. Voor Rijnland is hierover weinig geweten, al zijn er indicaties dat de teelt in deze regio ook opgang maakte.⁵⁹ Daarnaast ontwikkelde ook de tuinbouw zich enorm, met als belangrijkste tak de groenteteelt. De belangrijkste centra van fruitteelt waren twee Rijnlandse dorpen, met name Aalsmeer en Boskoop. Hoewel de handel in tulpen in de zeventiende eeuw erg winstgevend kon zijn, bleef de teelt ervan zeer beperkt: pas in de negentiende eeuw groeiden de Rijnlandse ambachten bezuiden Haarlem tot een bloembollenstreek uit. In de hele strook ambachten ten westen van Leiden (van Veur tot Lisse), werd op akkergronden vermoedelijk ook veel vlas verbouwd en verwerkt.⁶⁰ Zonder meer leidde de expansie van de Hollandse economie tot een zeer gediversifieerde en sterk gecommercialiseerde agrarische sector. De vele landbouwproducten vonden, dankzij de uitgebouwde waterwegen, een gemakkelijke weg naar de stedelijke markten. Hoewel er erg weinig geweten is over de beroepsstructuur op het vroegmoderne Hollandse platteland, is wel duidelijk dat de specialisatie er zó ver doorgedrongen was dat velen niet langer in de landbouw werkten.⁶¹ Hoe belangrijk landbouw voor de economische ontwikkeling van het gebied ook bleef, de sector vertegenwoordigde een relatief klein deel van de arbeidsgelegenheid. De werkgelegenheid in deze sector was al in de middeleeuwen gevoelig afgenomen. Schattingen gaan ervan uit dat aan het begin van de zestiende eeuw slechts een kwart van de bevolking in de landbouw werkte.⁶² Drie eeuwen later, in 1810, was 23,5 procent van de Zuid-Hollandse beroepsbevolking in de landbouw. Aan die verhoudingen zou ook gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw niet zoveel meer veranderen.⁶³

enkel tot zuiver natuurlijke processen herleid: Van Bavel en Van Zanden, 'The Jump-start of the Holland Economy', 518. Voor nuanceringen en aanvullingen op het door De Vries geschetste beeld, zie onder meer: Van Zanden, *De economische geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, 32-33; Hoppenbrouwers en Van Zanden, *Peasants into farmers?*; Van Bavel en Van Zanden, 'The Jump-start of the Holland Economy'.⁵⁸ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 56-57, 60-62, 65-67. Het belang van veefokkerij en vooral dan de vetweideij van ossen lag ook eerder in Noord-Holland dan in Zuid-Holland: Gijsbers, *Kapitale ossen*, 63.

⁵⁹ Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, 200-203.

⁶⁰ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 72-76; Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat*, 79-80.

⁶¹ Over de (interpretatie)problemen rond het moment waarop de specialisatie was doorgedrongen, zie: Noordegraaf, 'Het platteland van Holland in de zestiende eeuw'.

⁶² Van Bavel en Van Zanden, 'The Jump-start of the Holland Economy', 503.

⁶³ Van Zanden, *De economische geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, 43. Voor de verdere ontwikkelingen in Zuid-Holland zijn geen cijfers voorhanden, maar als algemeen patroon wijst de gelijkheid tussen de groei van agrarische beroepsbevolking en de groei van de volledige bevolking erop

Na 1660 sloeg de economische conjunctuur om. Uit de bevolkingscijfers die eerder werden aangehaald, bleek al dat zich in heel wat steden een bevolkingsdaling manifesteerde. Toch deed zich nog geen structurele deurbanisatie voor aangezien ook de plattelandsbevolking in veel plaatsen achteruitging. Pas in de achttiende eeuw groeide de rurale bevolking terwijl het aantal stedelingen bleef afnemen, weliswaar aan een minder hoog tempo als voorheen. Vooral in de jaren 1795-1815 kan van structurele deurbanisatie gesproken worden. In veel Hollandse steden hing de bevolkingsachteruitgang nauw samen met veranderingen in de stedelijke nijverheden. Belangrijke industrieën verdwenen en werden in andere streken ontplooid: een dergelijke delokalisering valt treffend te illustreren met het verval van de lakenindustrie. In Haarlem startte dit proces al rond 1640: van dan af verschoof de lakennijverheid naar Brabantse plaatsen, vooral rond Helmond en Eindhoven.⁶⁴ In deze economische neerwaartse spiraal braken ook voor de landbouw moeilijke tijden aan. Weidebedrijven en bedrijven die voor zuivelproductie op de veestapel aangewezen waren, werden in eerste instantie zwaar getroffen door veepest, die het aantal runderen decimeerde.⁶⁵ Als antwoord op de moeilijker geworden omstandigheden werd de bedrijfsvoering aangepast en ging men over tot extensivering door de bedrijfsgrootte op te trekken. Steeds meer sloeg specialisering ook om naar proletarisering. Hierdoor ontstond enerzijds een groep kapitaalkrachtige boeren, anderzijds een steeds grotere massa landlozen.⁶⁶ Deze sociale ontwikkelingen zetten zich in grote lijnen door tot circa 1880. Erg veel sociale mobiliteit bleef daarbij achterwege en wie onderaan de ladder stond had weinig kans op te klimmen.⁶⁷ Na 1750 trok de conjunctuur weer aan en was het ergste leed van de agrarische crisis geleden. Toch zouden demografische ontwikkelingen de landbouw blijven bepalen. Pas na 1850 trad immers opnieuw urbanisatie op, waardoor tot dan de consumptie van landbouwproducten erg in het slop bleef steken. Hoewel de veehouderij zich dus vanaf de late achttiende eeuw wel langzaam herstelde, nam de totale productie van de landbouw in Zuid-Holland daarom niet toe, ook niet in de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze stagnatie moet vooral worden toegeschreven aan de akkerbouw. Om dezelfde demografische reden stagneerde ook de tuinbouwsector in deze regio. De veehouderij echter kende na de Franse tijd een heropleving, voornamelijk door export van zuivelproducten.⁶⁸

Naast landbouw was turfwinning een erg belangrijk segment van de vroegmoderne Hollandse economie. Waar het veen boven de waterspiegel rees, kon het worden afgegraven (droge vervening) en tot turf gemaakt worden. Als veen onder water lag, baggerde men het met behulp van een (bagger)beugel uit, waarna men het met aan schoeisel bevestigde planken aanstampte, in turven 'stikte' en vervolgens liet drogen. Deze methode, ook wel

dat in de eerste helft van de negentiende eeuw geen 'structurele transformatie' plaatsvond (Idem, 82). Gelijkaardige cijfers in: De Vries, *The Dutch rural economy*, 234, tabel 6.10 (In 1807 was 18,1 procent in de landbouw werkzaam en 3,2 procent in de tuinbouw).

⁶⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 65-66, 291.

⁶⁵ Met name in de jaren 1713-1720, 1744-1765 en 1768-1786 richtte de veepest enorme ravages aan: Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 163.

⁶⁶ De Vries, *The Dutch rural economy*, 128-132 en tabel 4.3 toont dit aan voor enkele Rijnlandse veendorpen en voor Alphen aan den Rijn.

⁶⁷ Van Zanden, *De economische geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, 325, 327-328.

⁶⁸ Idem, 204-219. De toegenomen productie van zuivel moet (voor Holland) vooral gezocht worden in de hogere productie per beest en niet in een grotere veestapel (Idem, 214).

natte veenwinning of slagturven genoemd, werd vanaf 1530 steeds meer gebruikt.⁶⁹ Doordat bij natte vervening een lange periode van warmer en droger weer nodig was, was deze activiteit erg seizoensgebonden. Beide extractiemethoden hadden overigens verregaande consequenties voor de landschapsinrichting: bij droge vervening groef men het land letterlijk af zodat een bodemdaling aan de orde was. Bij natte vervening baggerde men het veen tot op de onderliggende klei- of zandbodem weg zodat de watermassa drastisch toenam. Vervening leverde dus brandstof op, zowel voor huishoudelijk verbruik van de sterk groeiende bevolking als voor de vele stedelijke industrieën waarvoor deze vorm van energie onontbeerlijk was geworden. Maar de winning ervan leidde tot waterstaatkundige problemen en sommige dorpen verdwenen zelfs volledig in het water.⁷⁰ De hoeveelheid gewonnen turf werd sterk bepaald door de ontwikkeling van de Hollandse economie. De eerdere schattingen van de kwantiteit afgegraven of gebaggerde turf zijn erg onnauwkeurig gebleken en nog steeds is het moeilijk er goed zicht op te krijgen. Waarschijnlijk lag het hoogtepunt van de veenwinning in de eerste helft van de zeventiende eeuw, nadien volgde een gestage afname. In Rijnland kwam deze kentering het eerst voor in de binnenrijnse ambachten, die na 1670 zo goed als volledig uitgeput raakten. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw deed de daling zich ook in de noordelijker gelegen ambachten voor.⁷¹

Turfwinning is niet los te zien van zowel demografische als agrarische ontwikkelingen. Hoewel grootschalige, stedelijke verveningsprojecten bestonden, kwam het merendeel van de productie in Rijnland voor rekening van boeren die zich ook met vervening inlieten en delen van hun eigen gronden verslagturfden. De mogelijkheid een bestaan op te bouwen op basis van deze activiteiten leidde tot een proto-industrieel huwelijkspatroon dat een bevolkingstoename veroorzaakte. Daarnaast stimuleerden ook het arbeidsintensieve karakter en de inzetbaarheid van kinderen dit veranderde gedrag. Hoewel een dergelijk kleinschalige productievorm in de zestiende eeuw en nog lang in de zeventiende eeuw te handhaven viel, deed zich in de veendorpen een proces van proletarisering voor. Het landbezit van de individuele (veen)boer werd steeds kleiner door de opsplitsing onder de erfgenamen en doordat het eenmaal verveende land water was geworden en de te verdelen bezittingen dus zo al verkleinden. Wanneer het gemengde bedrijf van voornamelijk veeteelt en turfwinning voor keuterboeren een te moeilijk bestaan opleverde, gingen velen in loondienst over. Dit kon als vervener in dienst van een andere veenbaas, als grondwerker aan vele kanalen, polderwerken of aan de stadsuitleg. Sommigen verdienden als zelfstandigen hun brood door als schipper of visser te werken.⁷²

Hoewel de belangrijkste pijlers van de plattelandseconomie in Rijnland dus landbouw en turfwinning waren, waren ze zeker niet de enige sectoren van betekenis. Naast de toenemende diversificatie binnen de agrarische sector, ontwikkelden zich ook andere

⁶⁹ Ibelings, 'Het begin van het slagturven in Holland', 1-10. Voor de techniek van het vervenen: Gerding, *Vier eeuwen turfwinning*, 29-34.

⁷⁰ Deze ontwikkelingen waren toen niet nieuw noch eigen aan de vroegmoderne tijd. Dezelfde tendensen waren reeds in de middeleeuwen aanwezig. Ibelings, 'Turfwinning en waterstaat', 74-80; Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, passim; Idem, 'Een droevig noodlot'.

⁷¹ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 172 (Grafiek 1 over de slagturfproductie in Zegwaard en Zoetermeer); Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 111 (Figuur 18 over de jaarlijkse productie van gebaggerde turf in de buitenrijnse ambachten).

⁷² Van Tielhof, 'Turfwinning en proletarisering in Rijnland', 118.

bedrijvigheden die in relatie stonden met de stedelijke nijverheden. Ook binnen het territorium van het hoogheemraadschap tekende zich die diversiteit af, die vanzelfsprekend heel erg nauw samenhang met de geologische gesteldheid van het gebied. Een typisch voorbeeld hiervan vormden de steenverwerkende nijverheden en met vele kalkbranderijen en -ovens. De vraag naar dakpannen en bakstenen stimuleerde de tichelindustrie op de plaatsen waar de benodigde grondstof, klei of potaarde, aanwezig was: de Hollandse IJssel, de Utrechtse Vecht en de Oude Rijn. De aanwezigheid van brandstof (turf) en van een goed transportnetwerk stimuleerde deze nijverheid eveneens. Net als in de turfwinning was de band met de landbouw ook hier erg nauw en niet zelden was er sprake van een 'gemengd bedrijf'. Bovendien had ook de kleiwinning gelijkaardige landschappelijke gevolgen.⁷³ Vooral in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw kende deze activiteit een grote bloeiperiode. Het tekort aan arbeidskrachten dat zich in deze nijverheid eveneens manifesteerde, trachtte men op te lossen door vrouwen en kinderen in het arbeidsproces in te zetten.⁷⁴ In dit opzicht sluit dus ook deze specialisering nauw aan bij de gangbare sociale processen op het Hollandse platteland. De precieze omvang van deze nijverheid in Rijnland is moeilijk in te schatten. Hetzelfde geldt voor de vraag of klei enkel werd gedolven voor andere productiecentra of ook voor eigen steenbakkerijen en kalkovens. Beide activiteiten waren echter wijdverspreid en zullen zeker niet betekenisloos zijn geweest, getuige enkele poldernamen die daarop wijzen (de Kalkovense Polder onder Oudshoorn en de Kalkpolder onder Leiderdorp) en het conflict tussen het Leidse Elisabethgasthuis en het hoogheemraadschap over het afgraven van kleilanden bij de stad.⁷⁵ Deze nijverheid kan ook worden teruggevonden in verschillende Rijnlandse ambachten die deels op kleigronden lagen.⁷⁶

In de duinstreek was het zuivere duinwater een van de belangrijkste vestigingsfactoren voor blekerijen: vooral in de ambachten Katwijk, Noordwijk en Noordwijkerhout, Hillegom, Bennebroek, Heemstede, Overveen en Bloemendaal ontstonden bedrijfjes waar de stoffen uit de Haarlemse textielindustrie gebleekt werden.⁷⁷ Op hun beurt stimuleerden blekerijen ook weer andere bedrijfstakken: voor het bleken had men immers onder meer turf (die kwam wel meestal uit Friesland) en karnemelk nodig. In de achttiende eeuw waren leveringen aan blekerijen voor boeren uit de nabije omgeving vaak een noodzakelijke bron van inkomsten.⁷⁸

⁷³ Van Doorn, 'De geschiedenis van het aftichelen van kleiland langs de Oude Rijn'.

⁷⁴ Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*, 112-119 en 247-258.

⁷⁵ Van Amstel-Horák, 'Pottenbakkersklei van het Elisabethgasthuis'. Hierbij ging het onder meer over schippers die hun klei naar Delft transporteerden (p. 215).

⁷⁶ Sloof, 'Voorschotens ambachten en neringen', 170, 182-183. In vrijwel alle dorpen langs de Oude Rijn treft men pannenbakkers, steenplaatsen of dergelijke aan. Behalve de genoemde ambachten zijn dit: Koudekerk, Zoeterwoude, Oegstgeest, Katwijk (aan de Rijn) en Alphen aan den Rijn. Zie: *Kohier van het klein familiegeld van de dorpen van Rijnland*.

⁷⁷ Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer blekerijen*, 20-21. Veel blekerijen waren ook in handen van Haarlemse instellingen of particulieren en ondernemers uit deze stad (Idem, 105).

⁷⁸ Idem, 184-188.

4. Veranderingen in het Rijnlandse boezemstelsel

Het regionale uitwateringsstelsel dat op het einde van de middeleeuwen tot stand was gekomen, is erg lang intact gebleven: tot 1807 bleven de sluizen van Halfweg en in mindere mate ook die van Spaarndam en Gouda de enige lozingspunten van Rijnland. Hoewel dus eigenlijk niet zoveel veranderde in de structuur van dit uitwateringsstelsel, was het wel aan dynamiek onderhevig. Een centrale plaats daarin was toebedeeld aan de uitbreiding van het Haarlemmermeer. Behalve door turfwinning die, zoals in de middeleeuwen het geval was, te dicht bij de oevers plaatsvond, sleet het meer vooral door natuurlijke factoren af. De overheersende westenwinden zorgden immers voor een opstuwning van het water aan de oostkant van het meer, voornamelijk in de buurt van het ambacht Aalsmeer. Sommige dorpen konden niet gered worden en verdwenen in het meer, zo bijvoorbeeld Nieuwerkerk en Rietwijk, dorpen die aan de noordoeveren gelegen waren.⁷⁹

Het gevaar van de waterwolf, dat kon leiden tot overstromingen van binnenuit, werd ook in de vroegmoderne tijd onderkend. In Noord-Holland waren evenzeer grote binnenmeren aanwezig die op eenzelfde wijze het land bedreigden. Die werden in de eerste helft van de zeventiende eeuw een voor een drooggemaakt. Hiermee was niet alleen het gevaar op overstromingen van binnenuit bestreden, bovendien had men in tijden van opgaande economische conjunctuur heel wat landbouwareaal gewonnen. Aan plannen voor een gelijkaardige droogmaking van het Haarlemmermeer heeft het nooit ontbroken. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen de Noord-Hollandse droogmakerijen als lichtend voorbeeld golden, werden ambitieuze plannen op tafel gelegd. De droogmaking werd voor het eerst tijdens het Twaalfjarige Bestand (1609-1621) overwogen. Enkele decennia later publiceerde Leeghwater zijn erg populair geworden '*Haerlemmermeerboek*' waarin hij zijn plannen ontvouwde om met behulp van windmolens het meer droog te malen.⁸⁰ In de achttiende eeuw werd een droogmaking opnieuw overwogen. Steeds weer bemoeilijkte het besef dat een dergelijke, omvangrijke inkrimping van de boezem alleen maar mogelijk zou zijn als een nieuwe uitwateringsmogelijkheid gerealiseerd zou worden, een eventuele uitvoering. Beide problemen – de droogmaking van het Haarlemmermeer en de doorgraving van de duinen bij Katwijk – waren onlosmakelijk met elkaar verbonden.⁸¹

Het duurde nog tot de negentiende eeuw voor het zover kwam. Hoewel het zeer de vraag is of de droogmaking van een dergelijk binnenmeer in de zestiende, zeventiende of achttiende eeuw technisch niet te hoog gegrepen zou zijn geweest, speelt deze afweging toch een ondergeschikte rol bij de verklaring ervan. Veeleer liep de voorafgaande besluitvorming door stedelijke belangen vast: Haarlem vreesde voor de bevaarbaarheid van het Spaarne, in Leiden zou bij een droogmaking de verversing van de stadsgrachten door gebruik van doorstromend water in gevaar kunnen komen. Verder bezat de Rijnstad ook visrechten op het Haarlemmermeer en de verpachting daarvan bracht heel wat geld in het laatje. De invloed van beide steden – die een permanente vertegenwoordiging hadden binnen het college van

⁷⁹ Ramaer, *De omvang van het Haarlemmermeer*, 106-120.

⁸⁰ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 166-167.

⁸¹ Idem, 288-289. Voor een eventuele droogmaking in de achttiende eeuw ook met nieuwe opvoertekniken geëxperimenteerd: zie onder meer: Habets, 'Het waterrad van Genneté'. Voor de verschillende plannen voor de uitwatering bij Katwijk: Hoogheemraadschap van Rijnland, *De uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984*.

dijkgraaf en hoogheemraden – deed zich eveneens gelden in de schoot van het hoogheemraadschap, zodat ook hier geen eensgezindheid ten gunste van een droogmaking kon ontstaan. Wel werden initiatieven ontplooid om de ‘sleete des meers’ te beheersen. In de jaren 1634-1643 en 1663 bestonden plannen in deze richting, maar ze werden niet uitgevoerd. Pas in 1676, na alweer een stormramp, stelden de Staten van Holland subsidies ter beschikking om met houten paalwerk de meest kwetsbare stukken oever te beschermen. Nog later (1767), nadat de uitgewerkte plannen voor een droogmaking alweer van tafel waren, werden 16 kilometer oever door stenen beschoeiingen beschermd. De groei van deze waterwolf betekende uiteraard een ernstige bedreiging: steden als Amsterdam waren erg kwetsbaar. Aan de andere kant stond dan weer dat een toename van het meer ook een vergroting van de bergingscapaciteit van de boezem inhield. Het behoud dan wel de droogmaking van het Haarlemmermeer hield dus rechtstreeks verband met de stedelijke belangen, maar kan ook niet los gezien worden van agrarische belangen, omdat het verlies van het grote waterreservoir grote consequenties voor het beheer van de boezemstanden zou hebben.

Het hoogheemraadschap had ook op een andere wijze het beheer van de boezem geregeld. Twee aspecten zijn hierbij van tel. Rijnlands boezem bestond vanouds uit een stelsel van meren, plassen en kanalen dat zich van de Spaarndammerdijk in het noorden tot de landscheiding in het zuiden over het hoogheemraadschap uitstreckte. In de Hoge Rijnland lagen echter sluizen waardoor de binnenrijnse ambachten – de ambachten ten zuiden van de Oude Rijn – konden worden afgesloten van de rest van het Rijnlandse boezemstelsel. Hierdoor was met andere woorden een voor- en achterboezem ontstaan en kon het zuiden beschermd worden tegen eventuele wateroverlast uit het noorden. Een tweede aspect betreft de invoering van peilbemaling, waarover Rijnland vanaf de late zestiende eeuw regelgeving uitvaardigde die onder meer gericht was op een goed beheer van de boezem. Met die peilbemaling verbood Rijnland polders om in specifieke omstandigheden water op de boezem te brengen zodat het boezempeil niet verder steeg. Omdat de boezemcapaciteit bezuiden de Rijn niet zo groot was, kon de boezem daar snel te hoog opgezet worden; zeker wanneer polders in groten getale hun water op de boezem brachten. Bovendien, wanneer Rijnlands sluizen in Spaarndam en Halfweg afwaterden, zakte het waterpeil op dit deel van de boezem niet zo snel. Ondanks de specifieke problemen die het bevoerbeer in het zuiden stelde, werd niet zo nauw gelet op een correcte uitvoering van de regels omtrent peilbemaling.⁸²

De doorgraving van de duinen bij Katwijk kwam uiteindelijk pas in 1807 tot stand. Hierdoor kon voor het eerst sinds de middeleeuwen weer vanuit de Oude Rijn op de Noordzee geloosd worden. Bovendien was bij de doorgraving terzelfdertijd ook een stoommachine gebouwd zodat de bemaling van de boezem voortaan tot de mogelijkheden behoorde. Dankzij deze uitwatering viel een van de grootste obstakels voor de droogmaking van het Haarlemmermeer weg. Na de stormvloed van 1836, toen het water eerst bijna Amsterdam bereikte en nauwelijks een maand later de laagste delen van Leiden onder water zette, besloot het Rijk daar dan ook toe. De werken duurden nog tot 1852: pas dan viel het centrale deel van Rijnlands oude boezem droog. Om dit mogelijk te maken, moest wel de uitwatering van Rijnland verder worden aangepast. Hiertoe werden nog drie andere

⁸² Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 201-202.

stoomgemalen geplaatst (bij Halfweg, Spaarndam en Gouda). Rijnlands water verliet sindsdien op vier plaatsen middels stoombemaling de boezem. Hierdoor kon het verlies van ruim 18.000 hectare aan boezemoppervlakte gecompenseerd worden.⁸³ Opmerkelijk is niettemin dat deze ingrijpende wijziging in de waterhuishouding van het hoogheemraadschap niet op initiatief van het bestuur zélf werd ondernomen, maar door interventie van de staat tot stand kwam.

⁸³ Jeurgens, 'De bouw van de stoomgemalen te Spaarndam en Halfweg'; Giebels, 'Het stoomgemaal van 1857. Twee generaties boezengemalen te Gouda'. Voor de droogmaking van het Haarlemmermeer zelf: Jeurgens, *De Haarlemmermeer*.